

Prejeto: 19. 1. 2024
1.01 izvirni znanstveni članek

Zoran M. Jovanović¹

*Slučaj Gornja Toponica:
O ponekim detaljima iz istorije
srpsko-slovenačke bliskosti
tokom Drugog svetskog rata
ili o Srbima barbarima*

V spomin: Slađani Ivanov, Niš, 1971–2017, Gornja Toponica

Izvleček

Prispevek obravnava pripadnike slovenskega naroda – približno trideset jih je bilo – s hudimi psihiatričnimi motnjami, ki so jih nacisti poleti 1941 kolektivno preselili iz Slovenije (torej z območja nekdanje Dravske banovine) v Srbijo. To se je dogajalo v okviru projekta, s katerim je bilo v okupirano/kvizlinško Srbijo deporti-

¹ Dr. Zoran M. Jovanović, redovni profesor, Filozofski fakultet u Kosovskoj Mitrovici, Filipa Višnjića bb, Kosovska Mitrovica 38220, Srbija, zmjovan@orion.rs; ORCID iD: 0000-0003-3684-8823.

ranih od 12.000 do 15.000 Slovenk in Slovencev. Izgnanci, ki so predmet obravnave tega prispevka, so bili v Srbiji skrbno sprejeti in nato poslani v bolnišnico za psihiatrične bolezni v Gornji Toponici pri Nišu, za razliko od rojakov s podobnimi boleznimi, ki so jih Nemci evtanazirali kmalu po okupaciji Slovenije. Študija temelji na doslej neznanih arhivih, hkrati pa priča o drugem segmentu raznolike medsebojne bližine srbskega in slovenskega naroda med drugo svetovno vojno, ki se nista afirmirala, ker sta bila proti prevladujočim ideološkim, nacionalnim in verskim matricam.

KLJUČNE BESEDE: *druga svetovna vojna, slovensko-srbski odnosi, skrb za psihiatrične bolnike, Gornja Toponica pri Nišu, Neodvisna država Hrvaška (NDH)*

Abstract

The article discusses around thirty Slovenian nationals with severe psychiatric disorders whom the Nazis collectively moved from Slovenia (i.e. the area of the former Drava Banovina) to Serbia in the summer of 1941. This took place as part of a project to deport 12,000 to 15,000 Slovenian women and men to occupied/quisling Serbia. The exiles that are the subject of this article were welcomed solicitously in Serbia and then sent to a hospital for psychiatric illnesses in Gornja Toponica near Niš, unlike their compatriots with similar diseases that the Germans had euthanised shortly after occupying Slovenia. The study is based on previously unknown archives. At the same time, it testifies to another segment of the diverse mutual closeness of the Serbian and Slovenian nations during World War II, which did not assert itself because it ran counter to the prevailing ideological, national and religious matrices.

KEYWORDS: *Second World War, Slovenian-Serbian relations, care for psychiatric patients, Gornja Toponica near Niš, Independent State of Croatia (NDH)*

*O ophođenju nacista prema Slovencima i Slovenkama
„s posebnim Božjim blagoslovom“
ili o nezainteresovanosti za drukčije primere*

Usled različitih okolnosti, opravdanih i onih koje to nisu, među proučavaocima i tumačima istorije, u ovom slučaju srpsko-slovenačke bliskosti u Drugom svetskom ratu, posve je zapostavljena *sudbina* Slovenaca i Slovenki s različitim duševnim poremećajima, koje su nacisti iz *dežele* nasilno preselili u Srbiju u leto 1941. godine.² Bilo je to u doba kada su srpski i slovenački narod brojali početne mesece okupacije pod Trećim rajhom, s tim što su bili žrtve i drugih pošasti, pre svega najbližih suseda (s ponekima do tada živeći u Kraljevini Jugoslaviji, raskomada-

- 2 Projekat *Nove Evrope* kojim je vođstvo Rajha htelo da promeni sliku evropskog kontinenta, oslanjao se i na promenu etničke strukture na područjima koje je okupirao. Najkonkretniji oblik je poprimio na tlu Slovenije, odnosno dela Dravske banovine. Plan Nemaca je bio da deo slovenačkog naroda bude germanizovan, a deo – 260.000 *duša* – proteran u centralnu Srbiju, koju su okupirali; delimično i u Nezavisnu Državu Hrvatsku (NDH). No, početkom juna 1941. je u nemačkom poslanstvu u Zagrebu odlučeno da se iz NDH iseli u Srbiju 200.000 *srpskih duša*, a u NDH useli isti broj *slovenačkih*. Po toj zamisli, delimično sprovedenoj, slovenačke porodice je trebalo naseliti na imanja Srba, a sveštenstvo i u manastire Srpske pravoslavne crkve (opustele a zatim opljačkane). Slovenci su smeštani i u srpske domove, kako bi – kao nametnuti *gosti* – živeli sa Srbima, čime je trebalo uticati i na stvaranje njihovog međunacionalnog i međukonfesionalnog animoziteta. Prvim železničkim transportom je iz Slovenije u Srbiju – od 7. juna do 10. jula '41. – internirano preko 7.000 Slovenaca i Slovenki. Drugim talasom, od 11. jula do 27. septembra, preseljen je živalj iz Gorenjske i tzv. slovenačke Štajerske. Postoje različite procene koliko ih je preseljeno u Srbiju. Najčešće se govori o njih oko 15.000. Oni su se pridružili relativno snažnoj slovenačkoj zajednici u Srbiji, najbrojnijoj u Beogradu. O tome v: Zoran M. Jovanović, *O župi Krista Kralja – jednom od vernih odraza istorije Beograda* (Beograd: Beogradska nadbiskupija, 2022).

noj po Hitlerovom napadu na Beograd 6. aprila 1941. godine, kojim je počeo tzv. Aprilski rat³).

Prvi koji je stručnoj javnosti pružio podatke o toj selidbi – jedinstvenoj na globalnom nivou – bio je slovenački istoričar Tone Ferenc, baveći se nacističkom eutanazijom nad Slovencima i Slovenkama '41. godine, koja je usledila po nemačkoj okupaciji dela *slovenačkog sveta*.⁴ Taj čin je bio po presudi nemačkih i austrijskih lekara, koji su ih preporučili za egzekuciju, čime su na jezovit način doprineli nasleđu Rajha.⁵ Tako je u Harthajmu [*Hartheim*] kod Linca [*Linz*] između 20. juna i 2. jula u gasnoj komori ili na neki drugi način ubijeno njih 583;

- 3 Tzv. Aprilski rat je naziv za invaziju Sila Osovine na Jugoslaviju, koja je počela nacističkim avio bombardovanjem Beograda, kada je smrtno stradao veliki broj njegovih žitelja, dok je grad teško devastiran. Reč je o Hitlerovoj odmazdi zbog vojnog puča od 27. marta, kao i masovnih demonstracija povodom odbacivanja sporazuma o pristupanju Jugoslavije Trojnom paktu (sa snažnim odjekom i među Slovencima). Rat je završen 17. aprila podelom Jugoslavije između Sila Osovine, s tim da je reč o njenoj vojnoj kapitulaciji. U međuvremenu, 10. aprila je proglašena NDH, danas poznata po svom etnocidnom/genocidnom karakteru, iako se njen režim zdušno pozivao na Boga, blagoslovljen od *Crkve u Hrvata*.
- 4 Tone Ferenc, »Nacistična 'evtanazija' v Sloveniji leta 1941,« *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, XV–XVI, št. 1–2 (1975–1976): 97–119.
- 5 Ukratko o tome v: Karl Kessler, »Physicians and the Nazi Euthanasia Program,« *International Journal of Mental Health* 36, br. 1 (2007): 4–16. Baveći se dekanijom Dravograd-Mežiška u Drugom svetskom ratu, Vinko Skitek navodi knjigu Petera Tropera [Tropper] *Kirche im Gau*, prenoseći kako je samo jedan među austrijskim biskupima (Rohracher) protestovao zbog nacističkog nasilja. Zapravo, »protestiral je proti evtanaziji oziroma umoru oseb z okvaro v telesnem in duševnem razvoju, zavračanju dajanja zadnje popotnice umirajočim Slovencem v slovenskem jeziku ter proti nasilnemu izgonu slovenskih družin iz južne Koroške« (Vinko Skitek, »Položaj dekanije Dravograd-Mežiška dolina v krški škofji med letoma 1941 in 1945,« u: *Obzorja Koroške 1. Iz preteklosti Koroške: svet samorastnikov* (Ljubljana: Založba ZRC, 2016), 179).

dovedeni su iz novoceljske bolnice, kao i iz bolnica u mestima Medlog, Vojnik, Slovenske Konjice, Ptuj i Muretinci.⁶

Isto je planirano i za Gorenjsku, ali je usled Hitlerove zaokupljenosti vojnim pohodima samo načet. Ipak, nacisti su uspeali da iz kaznionice za žene u Begunjama oteraju u smrt „starije i bolesne sa dužim zatvorskim kaznama i manje ili više mentalno defektne“, kako to svedoči Ferenc. U našem slučaju je od ključnog značaja njegova beleška po kojoj su Nemci – pošto nisu stigli da ostvare predviđeno – neke duševno bolesne priključili železničkom transportu s hiljadama drugih *slovenačkih duša*, takođe brutalno upućenim u Srbiju.⁷ (Ferencov tekst je korišćen u stvaranju koautorskog dela *Istrebljenje psihijatrijskih bolesnika u okupiranoj Sloveniji 1941*⁸, u kojem su pruženi mnogi detalji, ali bez naznake da je neko uvršten za premeštaj u Srbiju.)

Nekoliko godina kasnije Tone Ferenc objavljuje knjigu *Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941–1945*⁹, posvećenu i preseljenju slovenačkog življa iz Slovenije u Srbiju. U jednoj od skrajnutih napomena on kaže kako je deo transporta s izgnanima iz Gorenjske stigao 13. jula 1941. godine u

- 6 Ferenc, »Nacistična 'evtanazija' v Sloveniji leta 1941,« 97, 117–118; up. Slavko Zihlerl, Zdenka Čebašek-Travnik i Zvonka Zupanič-Slavec, »The Extermination of Psychiatric Patients in Occupied Slovenia in 1941,« *International Journal of Mental Health* 36, br. 1 (2007): 101–102. Postoji nekoliko članaka slovenačkih istoričara o toj temi, s tim da se svi pozivaju na naveden rad Toneta Ferenca. Pojedini će biti spomenuti u našem tekstu.
- 7 Ferenc, »Nacistična 'evtanazija' v Sloveniji leta 1941,« 117. Ferenc se, istine radi, u nap. br. 87 poziva na knjigu Cvetka Kristana *Niso jim prizanesli* (Tovariš, 1951), 222.
- 8 Zihlerl, Čebašek-Travnik i Zupanič-Slavec, »The Extermination of Psychiatric Patients,« 99–104.
- 9 Tone Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941–1945* (Maribor: Obzorja, 1968).

Užičku Požegu na zapadu Srbije, odakle su prevezeni u nedaleko Arilje, gde su posle tri dana razmešteni po okolnim selima. Upravo u tom transportu, nastavlja Ferenc, bilo je i „/.../13 maloumnih osoba iz Mežiške doline, koje su /Srbi/ nakon toga odvezli u Prilički kiseljak i Ivanjicu, a nekoliko nedelja kasnije, navodno, u neku duševnu bolnicu u blizini Niša, gde je o njima nestao svaki trag“!¹⁰

Zbog čega citirano nije bilo predmet pažnje barem od objavljivanja Ferencove knjige – deceniju kasnije objavljene i na srpsko-hrvatskom jeziku¹¹ – ostaje enigma, koja budi i nelagodu, istovremeno podsećajući i na donekle utopističku tvrdnju prema kojoj su „sličnosti među ljudima važnije od njihove različitosti“¹², koje – ako je vredno utehe – nisu gajene ni među tzv. velikim kulturama. Naravno, ostaje mogućnost i za to kako su ključne odrednice teme koja je u našem fokusu bile nepodobne u *Titovoj Jugoslaviji*, jer nisu bile po merilima komunističkog režima i njegovog poimanja dobrog i lošeg, s kanalisanjem *bratstva i jedinstva* južnoslovenskih naroda po matrici po kojoj je neprijateljsko bilo sve ono što se nije uklapalo u trasirane okvire. Slično bi važilo i za one kojima nije odgovarala bliskost slovenačkog/katoličkog naroda i srpskog/pravoslavnog naroda, pošto su svoje postojanje gradili isključivo na samoljublju, pri tome neutemeljenom, s plasiranjem animoziteta prema Drugome i jednodobnim širenjem neistina, a time i predrasuda (s primerima koji – takođe je dokazivo – ukazuju na to da takve težnje do danas nisu utihnule).

¹⁰ Ibid., 452, u nap. br. 14a.

¹¹ Tone Ferenc, *Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji u godinama od 1941. do 1945* (Ljubljana; Beograd: Partizanska knjiga, 1979).

¹² Jasmina Petrović, *Životi u senci: sociološka studija o osobama sa invaliditetom u Srbiji* (Niš: Univerzitet u Nišu, 2016), 5.

Kako god da jeste, ubrzo po Ferencovoj knjizi je objavljena knjiga Slobodana D. Miloševića *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941–1945. godine*, u kojoj je i podatak po kojem je „poslednjim transportom koji je pristigao u Užičku Požegu dopremljena iz Slovenije grupa umno poremećenih, onih koji nisu mogli psihički da podnesu ostavljanje svojih domova“ (?!), te da ih je „nemačka pratnja predala srpskim žandarmima, a ovi su ih sproveli na lečenje u Ivanjicu.“¹³ Više od toga nije rečeno, ma koliko je citirano moglo biti i te kako dovoljan motiv za pojašnjenja, odnosno kao predlog za buduća istraživanja.

Prema dostupnim izvorima, još je u dva spisa – memoarskog karaktera – objavljen poneki detalj o delu tog transporta, s tim da je u oba slučaja istaknuta i empatija srpskog naroda prema *slovenačkom elementu*, koji se silom prilika zadesio u Srbiji. (Otud neka ostane kao deo kulture sećanja i to kako su prilikom dolaska transporta s iseljenim *slovenačkim dušama* železničke stanice u Srbiji bile prepune lokalnih Srba, s dobrodošlicom i nuđenjem smeštaja, o čemu svedoče mnogi posleratni zapisi, potekli od – važno je – Slovenaca različitih ideoloških opredeljenja.)

Tako je Boško N. Kostić, u Drugom svetskom ratu lični sekretar Dimitrija Ljotića, jugoslovenskog i srpskog političara, već 1949. godine objavio kako je s dvojicom iz ministarstava kvislinške Srbije obilazio pristigle slovenačke porodice, da bi nastavio sledećim iskazom: „U jednom selu između Čačka i Valjeva, nailazimo na jednu preseljenu slovenačku ludnicu. Prizor je bio veoma mučan. Do suza dirnula me je pažnja srpskih seljaka iz tog sela koji su, sa svojim predsednikom

13 Slobodan D. Milošević, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941–1945. godine* (Beograd: Narodna knjiga; Institut za savremenu istoriju, 1981), 260.

opštine na čelu, doneli pune torbe ponuda svojoj jadnoj braći, čije bedno stanje nije moglo da ne izazove milosrđe bezbožnih gestapovaca. U očima svakog od ovih seljaka video sam suze.“¹⁴

Borivoje Karapandžić, tokom rata – poput Kostića – jednako blizak Ljotiću, uposlen kao šef Propagandnog odeljenja Okružnog načelštva u Valjevu, što znači u aparatu kvislinške Srbije, zapisao je i sledeće: „Izbegle Slovence Srbi u Srbiji ni počemu nisu odvajali od srpskih izbeglica. Kolikogod su im ovi bili dragi, mili i predmet svakidašnje brige, tako su isto bili i Slovenci. Vredan pažnje je pomen, da su Nemci iz Slovenije deportirali u Srbiju i jednu kompletnu duševnu bolnicu sa svim njenim bolesnicima. Srbi u Zapadnoj Srbiji prihvatili su ove izmučene bolesnike i sve od sebe dali, da im kroz sve vreme trajanja rata omoguće pristojan i snošljiv život.“¹⁵

Nedavno je publikovan rad informativnog karaktera *Neuropsihijatrijska bolnica Gornja Toponica (1925–1960)*, u kojem je samo notirano kako je u toku Drugog svetskog rata Državna bolnica za duševne bolesti u Gornjoj Toponici obavestila vlasti u Nišu da je „prihvatila izbeglice iz Slovenije“, bez pojašnjenja o kojim osobama je reč, uz to što one nisu bile iz zbega već su preseljene tuđom voljom.¹⁶ (Inače, Gornja Toponica se prema sadašnjim okolnostima nalazi desetak km severozapadno od centra Niša, ali treba uzeti u obzir da je u ratu po svemu bila udaljenija.)

14 Boško N. Kostić, *Za istoriju naših dana. Odlomci iz zapisa za vreme okupacije* (Lille: Jean Lausier, 1949), 62.

15 Бора Карапанџић, *Грађански рат у Србији 1941–1945* (Ваљево: Друштво Хиландар, 2010), 32.

16 Мирјана Цветковић, »Неуропсихијатријска болница Горња Топоника (1925–1960),« *Пешчаник. Специјално издање поводом шест деценија Историјског архива Ниш*, бр. 6 (2008): 196.

Našim uvidom u *Knjigu umrlih* niške katoličke župe¹⁷, počelo je da se odmotava *klupko zaborava* i o tim „slovenačkim izbeglicama“. Istovremeno, traganje u niškom Istorijskom arhivu je omogućilo da jedna začuđujuće skrajnuta tema dobije na sadržajnosti, te da bude koliko-toliko zaokružena. Pri tom, svaki istinoljubac bi trebalo da uzme u obzir i to što su spomenuti Slovenci i Slovenke dolaskom u Srbiju dobili negu, ljudsku i lekarsku, dok je srpski narod uveliko ciljano ružen u pojedinim delovima Kraljevine Jugoslavije, a posebno od zagovornika tzv. Predziđa kršćanstva [Antemurale Christianitatis, lat], kako su sebe veličali oni koji su najavljivali a potom utemeljili i podržavali Nezavisnu Državu Hrvatsku (nadalje: NDH), ostvarenu neposredno posle nacističkog bombardovanja Beograda (premda se u granicama NDH, od koje ne bi bilo ništa bez Hitlera i Musolinija, našla skoro trećina onih koja nije pripadala *većinskom elementu*, već srpskom, za koje je pripremljena fomula: ubiti, preseliti, asimilovati/kroatizovati).

*Kako je srpski narod dočekaio izgnane Slovence
i Slovenke 1941. godine: od dežele do Srbije,
preko Nezavisne Države Hrvatske*

Konačno, da bi bilo dostojnije shvaćeno u kakav ambijent su stigli Slovenci i Slovenke u Srbiju, tj. u bolnicu u Gornjoj Toponici (nadalje: Toponica), vredelo bi ponešto pojasniti, uz potrebu za neprestanim prisećanjem da ih je dočekala već ranjena Srbija, od okupatora raspeta, s vremenom i mnogovrsno ojađena, uz građanski rat koji se razgorevao paralelno s borbom

17 O toj župi v: Zoran M. Jovanović, *Niška župa Uzvišenja Sv. Križa od začetaka do danas* (Beograd: Beogradska nadbiskupija, 2013). V. i Zoran M. Jovanović, *Istorija Beogradske nadbiskupije na ušću Istoka i Zapada* (Beograd: Beogradska nadbiskupija, 2013).

protiv inostranih zlostavljača. Sve to je dodatno opterećivalo i srpsku kolaboracionističku vladu Milana Aćimovića, čelnika kratkotrajne tzv. Komesarske uprave (formirane 30. aprila '41), a potom i kvislinške vlade Milana Nedića, predvodnika Vlade narodnog spasa (od 29. avgusta '41), čiji je nastup bio u doba kada su hiljade Slovenaca i Slovenki uveliko stizale iz Slovenije, u transportima koji su vređali ljudsko dostojanstvo. Tako je na Komesarskoj upravi bilo da ih dočeka, a na Vladi da rešava njihove osnovne životne potrebe.

Sada je poznato da je 8. avgusta 1941. godine 27 Slovenaca i Slovenki – pristiglih iz Priličkog Kiseljaka – poimence upisano u *Knjigu protokola* toponičke bolnice (pod rubrikom „Prirast“), što znači da ih je manje za dve osobe u odnosu na spisak koji je – videćemo ubrzo – načinjen 19. jula '41, a potvrđen 7. avgusta, tj. dan po njihovoj selidbi u Toponicu. Pri tom, u arhivalijama postoje još neke osobe koje su u toponičkoj bolnici vođene kao „preseljenici iz Slovenije“, tako da će posle našeg utvrđivanja svih dostupnih činjenica biti jasnije koliko ih je uistinu podmireno. Spomenuti manjak će pak biti nadoknađen u drugoj bolničkoj *Knjizi protokola*, a za jednu i u *Knjizi umrlih* niške župe.

Sva ta *deca u duši* su stigla posle dvodnevno agoničnog puta od Slovenije do Srbije. Neizvesno je koliko im je po dolasku u Srbiju bilo potrebno da se umire, nenaviknuta na bilo kakve životne promene, još manje na stresove. Ostaće neodgonetnuto da li su i ona doživela ono o čemu su slovenački preseljenici pisali u svojim sećanjima, govoreći i o uznemirujućim događajima koji su obeležili njihov prolazak kroz NDH, poput onog „ko so nekateri prebivalci krajev ob progi transporte med potjo 'kamenjali', kar je bilo posebej neprijetno za številne otroke na transportih“, svedoči Božo Grafenauer. On dodaje kako su „izgnanci med vožnjo presenečeni doživeli obmetavanje s kamenjem s strani Hrvatov

in je bilo nekaj izgnancev pri tem lažje ranjenih, oziroma ko so obmetavali izgnance s kamni v Slavonskem Brodu pri preходу čez pontonski most na drugi vlak. Poleg tega so bili izgnanci deležni vzklikov: 'Fuj, izdajice!'“¹⁸ (Istine radi, Grafenauer spominje kako je pored dobrodošlice upriličene Slovincima i Slovenkama bilo srpskih seljaka koji su prilikom prvog susreta bili sumnjičavi prema pridošlicama, misleći „da so Slovenci prišli v okviru nemškega načrta, ki naj bi vključeval tudi izgon Srbov iz njihovih domov“¹⁹, kako je to bilo u NDH. Te vesti su najpre stizale od Srba koji su se begom spasili od etnocidne/genocidne politike NDH, jer je štampa u Srbiji na zahtev Nemaca izbegavala sve što bi remetilo njihovu vlast, u ovom slučaju nekontrolisano ispoljavanje prezira prema njihovom čedu – NDH.)

*O preseljenim slovenačkim dušama
u Gornju Toponicu*

S obzirom na to da će biti posvećena pažnja *sudbini* čak tridesetak Slovenaca i Slovenki „s posebnim Božjim blagoslovom“, dovedenih u bolnicu u Toponici, trebalo bi ukazati kako je reč o zdravstvenoj ustanovi koja je od osnivanja 1927. godine imala zvanični naziv „Državna bolnica za duševne bolesti Gornja

18 Prema: Božo Grafenauer, *Zgodbe iz izgnanstva v Srbijo in bojev na srem-ski fronti* (Maribor: Etno servis, Zavod za raziskovalne, izobraževalne in promocijske dejavnosti, 2018), 73, s izvorom u nap. br. 223.

19 Ibid., 80. Opise transporta Slovenaca i Slovenki u Srbiju v. i *Svedočanstva: bratstvo i jedinstvo = Pričevanja: bratstvo in enotnost* (Čačak: Čačanski glas, 1973), 20, 22, 27. Vredelo bi istaći da je reč o zbirci svedočanstava koja su po mnogo čemu prilagođena komunističkoj verziji istorije. U aktuelnom kontekstu ta knjiga je bitna zbog autentičnih sećanja na transporte, do njihovog dolaska u Srbiju.

Toponica“ (danas Specijalna psihijatrijska bolnica „Gornja Toponica“).

Od početnih dvestotinak pacijenata i pacijentkinja bolnica je proširena tako da je već krajem 1940. godine imala skoro 700 korisnika i korisnica. Taj broj će, takođe prema arhivalijama, neznatno varirati tokom rata (s tim da je do njegovog početka najčuveniji stanar bolnice bio princ Đorđe *Karađorđević, oslobođen* od nemačkog okupatora čim su se domogli Niškog okruga, nadajući se da će ga uvući u političku kombinatoriku u okupiranoj Srbiji).

Može biti ilustrativna i naredba Uprave bolnice od 6. aprila 1941, tj. na dan kada je nemačka avijacija – po Hitlerovoj odluci zbog vojnog puča 27. marta – svom žestinom bombardovala Beograd, s više hiljada poginulih i teško ranjenih, posle čega je Jugoslavija raščerečena (a slovenački i srpski narod razdvojeni stvaranjem NDH). Naime, u tim trenucima je Uprava naložila izdašnu *Tablicu hrane* za korisnike bolnice i njene zaposlene! Teško je odoleti utisku da je taj dokument, zapravo, sačinjen najmanje dva-tri dana pre nacističkog napada, a da je zaveden u Arhivu bolnice u tragičnom momentu po Jugoslaviju, od kada je – pokazaće vreme – bolnička trpeza po svemu bila skromnija, kao i sve druge širom Srbije (s tim da je u gradovima bilo najteže stanje).

No, prema jednom viđenju, olako saopštenom, toponička bolnica je tokom ratnih godina zbog funkcionisanja vlastite ekonomije, zbrinjavala ne samo svoje pacijente i bolničko osoblje, nego i žitelje okolnih sela, kao i pacijente niške gradske bolnice.²⁰ Rečeno je sporno jer je poznato u kojoj nemaštini je bolnica delovala. Ono što je pak neporecivo jeste činjenica da je

20 Albina Stanojević, Irena Popović, Dragan Milošević i Ivana Tešanić, »Istorijat Specijalne bolnice za psihijatrijske bolesti Gornja Toponica«, *Engrami* 37, br. 1 (2015): 89–94; up. Мирјана Цветковић, »Неуропсихијатријска болница Горња Топоница (1925–1960)«.

bila pošteđena neposredne nacističke torture, o čemu svedoče različiti bolnički protokoli, danas u Istorijskom arhivu Niša.²¹

O zbivanjima u bolnici na početku rata na području Jugoslavije, koji je od 6. aprila formalno trajao desetak dana („Aprilski rat“), najbolje se doznaje iz izveštaja njenog tadašnjeg upravnika definisanog 16. juna 1941. godine: „Od 6. aprila o. g. pa do danas u bolnici se rad obavljao normalno, iako su od 117 službenika 42 bila na vojnoj dužnosti /kao vojni rezervisti/. Od službenika su od 6. do 9. aprila na dužnosti bili svi lekari, 3 činovnika, kao i 76 službenika koji nisu bili pozvani na vojnu dužnost [tokom tzv. Aprilskog rata] ili su specijalnim rešenjima oslobođeni iste. Od 9. aprila do 16. maja bolnica je ostala samo sa 3 lekara /.../ Bolnicu nisu preuzimale okupatorske vlasti. Bolnica je spremna i danas za dalji normalan rad. Sada ima 5 lekara a mogla bi da primi još 3-4 lekara. Pomoćnog i drugog stručnog osoblja ima u dovoljnoj meri (104). Za sada se bolnica izdržava dosta oskudno /.../ ali do sada njen opstanak nije dovođen u pitanje. Lekova iako nema u izobilju posao se obavlja. Rad u bolnici je normalizovan /.../ Kukuruz i pšenicu je bolnica primorana da kupuje i to joj za sada zbog postojeće skupoće i nestašice najteže, ali smanjenjem tablice ishrane na minimum moći će bolnica da pređe preko svih prepreka i nastaviti svoj rad potpuno nesmetano.“²²

Optimističan stav je verovatno bio oslonjen na ranije godine, ali je ratna zbilja ubrzo demantovala citiran izveštaj i otud jer su u *zlim vremenima* psihijatrijske ustanove bile – po nepisanim pravilu – na začelju liste prioriteta vlasti. Otud je upravo

21 Autor ovog teksta se najsrdačnije zahvaljuje osoblju niškog Istorijskog arhiva na kolegijalnosti i omogućavanju uvida u fond koji se odnosi na bolnicu u Gornjoj Toponici u Drugom svetskom ratu.

22 Драган Вукадиновић, Ана Вукадиновић, *Анатомија једне душевне болнице: болница у Топоници* (Ниш: Талија издаваштво, 2018), 45–46.

zbog nedostatka hrane izdavan nalog da se poneki pacijenti otpuštaju; pravljen je i spisak onih koji su poreklom iz država nastalih od raskomadane Jugoslavije²³, ma koliko je to lekari-ma u topioničkoj bolnici bila zadnja opcija, pošto su bili svesni da je za njihove pacijente ratni ambijent bila *Terra incognita*, u kojoj su i posve duševno stabilni postajali žrtve stvarnosti. No, kad je reč o brojnom stanju pacijenata i pacijentkinja topioničke bolnice neposredno pre organizovanog dolaska *slovenačkih duša*, vredno je navesti da ih je ukupno bilo 644 – 373 muških i 271 ženskih, uz to što ostaje nedokučivo koliko je procentualno bilo *pravoslavnih duša* a koliko *katoličkih*, kojih je, na osnovu uvida u arhivalije, takođe bilo.

*

Spomenuta *Tablica hrane* za korisnike bolnice i njene zaposlene je – treba apostofirati – pretvorena u naredbu i doslovce na dan kada je – bombardovanjem 6. aprila 1941. – život svih u Srbiji postao traumatičan. Kada se tome doda i priliv ogromnog broja izbeglih Srba i Srpkinja s područja koji su se našli pod okupatorima, odnosno u NDH, uz preseljene *slovenačke duše*, jasnije je u kojem stanju se našla Srbija (kao što je slično doživela i u Prvom svetskom ratu, kada je srpski narod – blago rečeno – desetkovan, a privredni resursi devastirani ili opljačkani, dok su pripadnici austrougarske vojske kao trofeje uzimali i escjag iz srpskih kuća). Tako krajem septembra 1941. godine Komesarijat za izbeglice pri Nedićevoj vladi u Beogradu u svom izveštaju pruža podatke o broju izbeglih iz NDH: „Sa pouzdanošću se može tvrditi da je ukupan broj iz Hrvatske odavno premašio 200.000, te se sa onima iz ostalih pokrajina bliži broju od 300.000.“ U istom dopisu je navedeno da je iz

²³ Ibid., 47.

Mađarske stiglo 56.000 *duša*; iz Bugarske 7.500, a iz Slovenije 15.000! Prema kasnijem sumarnom izveštaju, u toku rata je u Srbiju na različite načine proterano 400.000 osoba, uglavnom – prema istom izvoru – Srba i Slovenaca. U jednom izveštaju od jula 1943. je navedeno da je do tog meseca u Srbiji bilo čak 420.000 izbeglih i nasilno preseljenih, među kojima i 80.000 dece bez roditelja, odnosno siročadi!²⁴

Pri tome je Srbija zahvaćena torturom nacista, kao i bra-toubilačkim ratom između narodnooslobodilačkih tabora – partizanskog/komunističkog, pod Josipom Brozom Titom i tzv. četničkog, tj. Jugoslovenske vojske u otadžbini, predvođene Dragoljubom Dražom Mihailovićem, pod vrhovnim zapove-dništvom jugoslovenske vlade u egzilu. (Mihailović je imao bliske kontakte sa Slovencima, pa tako i – takođe je inspirativna tema – s pojedinim slovenačkim sveštenicima koji su tokom rata dolazili u Srbiju i kao kuriri, opredeljeni da se na svoj način suprotstave nacističko-fašističkoj koaliciji, o čemu je nedovolj-no znano, verovatno i otud jer bi širenje saznanja poremetilo tzv. zvanične verzije istorije ne samo slovenačkog naroda.)

Otud je spomenuta *Tablica hrane* važna kako bi bilo nasluće-no kako je ratno stanje uticalo na neke od ključnih segmenata života, u ovom slučaju na nabavku osnovnih životnih namir-nica, s tim da nikako ne treba zaboraviti kako je suočavanje sa bezumljem okupatora, kao i s nasilnim smrtnima bila svako-dnevica, utičući i na zdravlje najstamenijih. Naime, u *Tablici* je navedeno, pored ostalog, da pacijenti i pacijentkinje moraju dnevno da dobijaju 400 gr hleba (zaposleni jednako ili 700 gr, u zavisnosti od vrste posla); meso goveđe ili svinjsko –70 gr (zaposleni 50 gr), meso za ćulbastiju – 100 gr (zaposleni isto, kao i za većinu drugog); meso za šnicle i pečenje – 100

24 Milan Borković, *Kontrarevolucija u Srbiji*, knj. 1 (*Kvislinška uprava 1941–1944*) (Beograd: Sloboda, 1979), 199.

gr; mleka 250 gr, za sutlijaš – 250 gr, a za belu kafu – 200 gr; šećera za kompot, belu kafu, čaj – 47 gr; povrća – 450 gr, variva, pasulja i sočiva – 225 gr, krompira za pire – 400 gr, jaja za porcije – 1, a za kajganu–2; kafe i kakao – 10 gr; meda za porcije – 50 gr.²⁵ Biće to – pokazaće se ubrzo – prehrana *iz bajke*, jer su nastupila druga vremena.

Radi organizacije ishrane i snabdevanja unesrećenih, kao i lokalnog stanovništva (namenjenog najpre građanstvu, jer je seoskom življu u ratu uvek *nekako* lakše), naveden je spisak najbitnijih životnih potreština, kako bi barem ponešto bilo dostupnije od onog na crnoj berzi. Uz zaključak po kojem je Direkcija za snabdevanje u prethodnih šest meseci od predviđenih količina artikala – dostupnih za bonove – dobila samo 37% brašna, mesa – 56% a masti – 0,05%, odlučeno je da ona može da pruži samo 150 gr brašna dnevno po osobi; mesa 150 gr po osobi, i to mesečno; jestivog ulja – 50 gr, takođe mesečno po osobi, dok mast nije predviđena, jer je nije bilo!²⁶ Prema podacima srpskog Crvenog krsta, pak, u Srbiji je 1942. godine postojala opasnost da od gladi umre oko 200.000 dece, doseljene i one koje su od rođenja u Srbiji. „Mnogi su umirali

25 Istorijski arhiv Niša (IAN), Fond »Bolnica u Gornjoj Toponici,« Uprava bolnice za nervne bolesti (*Naredba br. 46*, nezavedeno). Poređenja radi vredelo bi uputiti i na do danas možda posve nepoznat *Kratak pregled Ljubljanske provincije (prema stanju u oktobru 1941)*, što će reći delu *dežele* pod okupacijom Italije, u kojem je navedeno i to kako je 1. novembra 1941. godine zbog racionalizacije trošenja prehrambenih namirnica usled nemaštine, rešeno da svaka osoba dnevno ima obezbeđeno 200 gr hleba ili 170 gr brašna za hleb, odnosno 300 gr kukuruznog brašna; 1kg riže; 1 kg testenine; masti i/ili maslaca 400 gr; šećera 500 gr (verovatno mesečno). Za meso je u zavisnosti od mogućnosti određeno: 180 gr ili 250 gr sedmično, mada je navedeno i samo 100 gr. U detaljnom spisku je data tablica i za „teške radnike“, koja je unekoliko bogatija u odnosu na prosečne osobe. Arhiv Jugoslavije (AJ), fond. 103, fasc. 5-54/5-553.

26 AJ, fond. 103, fasc. 5-56/5-939.

ili su bili na granici života i smrti“, te je Crveni krst apelovao na narod da pruži prilog za ugrožene²⁷ (tako su prikupljana sredstva i u dobrovoljnim akcijama prikupljanja pomoći za izbeglice²⁸). Sve rečeno je od izuzetne važnosti i u kontekstu snabdevanja toponičke bolnice, čija uprava se od prvih ratnih dana borila da obezbedi makar minimalno za svoje pacijente.

U istom kontekstu bi značilo imati u vidu i *zdravstvenu sliku* žitelja ratom unesrećene Srbije, kako bi bili unekoliko shvatljiviji i uzroci smrti udomljenih u bolnici u Toponici. Tako se, prema procenama, neposredno po okupaciji češće umiralo od kardio problema i nervnih bolesti, kao posledice stresa.²⁹ Zapravo, tako je bilo u Beogradu, što znači da nije moguće primeniti na sva područja Srbije, a posebno ne na seoske sredine. Na drugom mestu je po učestalosti umiranja bila tuberkuloza, a zatim sve bolesti respiratornog sistema³⁰ (što bi pre svega podrazumevalo pneumoniju, koja je uzimala žrtve među svim starosnim dobima). Porast broja tih obolelih i umrlih je u

27 Ивана, Груден Милентијевић, Небојша, Озимић. *Друштво Црвеног крста и нишки концентрациони логор у периоду Другог светског рата* (Ниш: Народни музеј, 2017), 10. Иначе, Црвени крст у Нишу је 27. марта 1942. године, основао Одсек за Словенију, који је имао задатак да нотира све преселјене из Словеније те да прима пошиљке како би их упутила на примаоце. Одсек је био при канцеларији Црвеног крста у Нишу. Нije познато да ли је на било који начин помагао топоничку болницу, с тим да је све можда чинјено преко Уреда нишке католичке жупе, о чему нема зabeлешке.

28 Mirko Z. Reljić, »Izbegličko pitanje u 'Novom Vremenu' 1941. godine« (rukopis diplomskog rada, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, 2019).

29 Наташа Милићевић, »'Јавност' и болест у окупираној Србији 1941–1944.« *Токови историје*, бр. 2 (2022): 18, 19.

30 Ibid., 20; ур. Дејан Зеџ, *Свакодневни живот у окупираном Београду (1941–1944)*, (rukopis doktorske disertacije, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, 2019), 94–156.

neposrednoj vezi s pogoršanim prehrambenim prilikama, što se verovatno odrazilo i na trajanje većine u toponičkoj bolnici. Imuno sistem je dodatno slabio i zbog svakovrsnih stresova, strahova.

Na smrtnost je uticao i nedostatak lekova. Bio je to izuzetan problem za tadašnje stanovništvo Srbije. Sećanja savremenika ukazuju da je stanje bilo više nego teško, tako da je nestašica u apotekama sredinom 1942. godine, na primer, dovodila i do tragičnih posledica. Istine radi, tu oskudicu je unekoliko olakšavala pomoć Srpskog Crvenog krsta, kao i Međunarodnog komiteta Crvenog krsta, koja je deljena zdravstvenim ustanovama.³¹

Kada se objedini sve otkriveno o *slovenačkim dušama* koje su u leto 1941. godine stigle u toponičku bolnicu, po svom značaju se ističe dokument: „Spisak izbeglica-Slovenaca duševno obolelih (degenerisanih) koji se nalazi na teritoriji sreza moravičkog, koji se imaju transportovati radi stalnog nastanjenja u Toponici kod Niša, a prema naređenju Ministarstva socijalne politike i narodnoga zdravlja / S. br. 11923 od 19. jula 1941“³² (nadalje: Spisak).

Na istom aktu su „pobrojana lica nastanjena kao Slovenci-izbeglice na teritoriji sreza Moravičkog u Priličkom Kiseljaku od 12. jula 1941“, što znači da su u Toponicu stigli iz banje nedaleko od Prilika kod Ivanjice, kako je to konstatovao i Slobodan D. Milošević. Akt je zaveden pod 7. avgustom (s potpisom načelnika Moravičkog sreza)!

31 Наташа Милићевић, »'Јавност' и болест у окупираној Србији 1941–1944.,« 27–28.

32 IAN, »Bolnica u Gornjoj Toponici,« nezavedeno.

To znači da su tek potom upućena u Toponicu. Bilo bi to u saglasju s citiranim opisima Boška N. Kostića i Borivoja Karapandžića, koji su Slovence i Slovenke iz preseljene duševne bolnice posetili između 12. jula i 7. avgusta 1941. godine. Ako se uzmu u obzir sve neprilike, taj podatak potvrđuje još jednu od osobenosti srpskog naroda, sa svim svojim protivrečnostima³³, koliko je i dokaz da u Srbiji nije zavládala eugenika nad inferiornima³⁴, tj. – prema poimanju Rajha – „života nedostojnih“.³⁵ (Taj podatak je utoliko važniji jer je bio nasuprot ubijanjima, hladnokrvnim ili s bolesnom strašću, koja su preplavila i Srbiju).

Na Spisku se nalazi mnogo više osoba u odnosu na broj koji navodi Tone Ferenc, jer ih ima čak trideset (uz to što ostaje nejasno odakle je doznao za te podatke, pošto nije saopštio

- 33 Up. Vladimir Dvorniković, *Karakterologija Jugosloviena* (Beograd: Kosmos, 1939); Bojan Jovanović (прир.) *Karakterologija Srba* (Beograd: Naučna knjiga, 1992); Bojan Jovanović, *Prkos i inat. Etnopsihološke studije* (Beograd: Zавод за уџбенике, 2008); Јован Марић, *Какви смо ми Срби? Прилози за карактерологију Срба* (Beograd: J. Марић, 1998; Владета Јеротић, *Вера и нација* (Beograd: Ars Libri; Земун: Невен, 2005). Up. Olivera Milosavljević, *U tradiciji nacionalizma ili stereotipi srpskih intelektualaca XX veka o »nama« i »drugima«* (Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2002).
- 34 Александар Стојановић, »Биолошки сектор Српског цивилног/културног плана: визија здравства у перцепцији српских колаборациониста 1941–1944. године«, у: *Историја медицине, фармације, ветерине и народна здравствена култура*, Књ. 5, *Зборник радова са VI научно-стручног скупа одржаног 2–3. октобра 2014. у Зајечару* (Зајечар: Историјски архив »Тимочка крајина«, 2014), 13; Aleksandar Stojanović, »Eugenics and Racial Hygiene in Theory and Political Thought of the Serbian/Yugoslav Extreme Right 1918–1944«, *Acta Historica Medicinae, Pharmaciae, Veterinae* 34, br. 1 (2015): 24, 25.
- 35 Bojan Himmelreich, »Seznam leta 1941 usmrćenih bolnikov umobolnice Novo Celje,« *Celjski zbornik* 27, št. 1 (1991): 255; Tone Kregar, »Okupacijsko nasilje na Celjskem,« у: *Iz zgodovine Celja*, ur. M. Počivavšek (Celje: Muzej novejše zgodovine, 2004), 146.

izvore). Ono što nije sporno je da je veći broj osoba sa Spiska zaista pristigao iz Mežiške doline, kao i iz Dravograda, koji se, zapravo, nalazi na mestu gde se spajaju reke Drava, Meže i Mislinje, a time i doline kojima teku.

Pri tom, postoje određene razlike u odnosu na bolnički prijemni protokol (tzv. *Knjiga ulaska bolesnika*), s osnovnim podacima o pristiglim Slovencima i Slovenkama, koji – pokazaće se – s podacima u *Knjizi umrlih* niške župe pružaju najverniju sliku o njima.

Zapravo, osnovna (birokratska) razlika između Spiska i spomenute župske knjige je u tome što su u njoj – razumljivo je – rubrike: „Mesto pokopa“, „Crkveni službenik kod pokopa (ime, prezime, služba)“, s informacijom da li je preminula osoba „providena sakramentima (ispovijed, bol. pomazanje, pričest)“. Drugi podaci u *Knjizi umrlih* potiču iz bolničkih arhivalija, koje su niški župnik Viktor Zakrajšek i kapelan Franc Blaj, obojica Slovenci, pedantno preneli. Istovremeno, kada je reč o tzv. duhu mesta [Genius loci, lat] i duhu vremena [Zeitgeist, nem], u ovom slučaju na području Niša i okoline, na kojoj se prostire i niška župa, treba uzeti u obzir i to što od kraja 1941. godine Zakrajšek i Blaj navodno nisu bili naročito omiljeni među većinskim stanovništvom. Tako je zapisano u *Kronici katoličke župe u Nišu, od januara 1941. godine*.³⁶ (Autor *Kronike* nagoveštava da je reč o reakciji na stradanje srpskog naroda u NDH, kao posledice izjednačavanja katoličkih sveštenika sa Katoličkom crkvom u NDH, koja je u Srbiji važila za jednog od ključnih uzročnika patnje srpstva u NDH, tako da su katolički sveštenici pod jurisdikcijom Nadbiskupije beogradske – skoro svi Slovenci – trepeli zbog onog što je tobož u

36 Arhiv župe Uzvišenja Sv. Križa, Niš (nadalje: ANŽ), *Kronika katoličke župe u Nišu, od januara 1941. godine*.

ime Boga zločinjeno u hrvatskoj državnoj tvorevini, a zapravo po mnogo čemu blasfemičnoj.)

Inače, reč je o krajnje predanim sveštenicima, koji su na području niške župe tokom rata imali raznovrsne obaveze, nepojmljive mirnodopskom dobu (uz to što je na teritoriji pod jurisdikcijom niškog župnika evidentirano oko hiljadu *katoličkih duša*³⁷). Jer, trebalo je u opštem ratnom ludilu tešiti žive, okrepljujući ih i u veri, a mrtve – kojih je veći broj bio van Toponice – ispratiti do njihovih *večnih kuća*.

U okviru sumiranja života niške župe u 1941. godini, u njenoj hronici je zapisano da je u duševnoj bolnici u Toponici umrlo 14 osoba, među kojima i „deset prognanaca iz Slovenije“, dok je za 1942. godinu navedeno da ih je u istoj bolnici ukupno umrlo 20. Sledeće godine pak bilo je 18 evidentiranih smrti, a 1944. godine – čak 37.³⁸ Pri tom, autor *Kronike katoličke župe u Nišu* nije notirao ni jednu nasilnu smrt u toponičkoj bolnici. To bi se odnosilo i na sve druge njene pacijente i pacijentice. (U bolničkim izveštajima su evidentirani i poneki prebezi preko bolničkog imanja, kao i različiti nesporazumi unutar bolničkih zidova, kojih verovatno i danas ima, kao i svugde, pa tako i u – bar naizgled – *normalnom svetu*).³⁹

37 O statističkim podacima niške župe tokom Drugog svetskog rata v. Zoran M. Jovanović, *Niška župa Uzvišenja Sv. Križa od začetaka do danas*, 75–81, s izvorima.

38 ANŽ, *Kronika katoličke župe u Nišu, od januara 1941. godine*.

39 Kada je reč o Slovencima i Slovenkama preminulim u Nišu tokom rata, među njima su i dve časne sestre! Sebastijana Poteko, rođena 1915. godine u mestu Griže pri Celju, otišla je Bogu 25. jula 1941, što znači u doba kada je rat poprimao n gore oblike i u Srbiji. Bila je bolničarka, pripadnica Kongregacije Školskih sestara III reda sv. Franje. Preminula je od trbušnog tifusa. Sahranjena je u Nišu dan po smrti (Knjiga umrlih niške župe). Mesec dana kasnije je od zapaljenja pluća u niškoj Državnoj bolnici preminula Emarana Benadik, takođe pripadnica Kongregacije Školskih sestara. Imala je 35 godina. Rođena je u mestu Selce kod Škofja

Za sada ostaje nepoznato ko je Slovence i Slovenke „s posebnim Božjim blagoslovom“ doveo u Srbiju, tj. da li su imali ikakvu pratnju, s bilo kakvom medicinskom dokumentacijom.

Makar je jasno da su sahranjivani na groblju u Toponici, kako je to zapisano u *Knjizi umrlih* niške župe. Po svemu sudeći, njih je prekrila zemlja, a tok vremena pretvorio u prah, bez sačuvanog obeležja – nadgrobnika (koji je najverovatnije bio u vidu drvenog krsta, možda i s trošnim natpisom ko je pod njim položen). Pokušaji da se dospe do bilo kakve informacije o tome su ostali bez odgovora, što može biti donekle razumljivo, ako se prihvati šta je donelo i odnelo ratno doba. No, možda među hiljadama sačuvanih bolničkih arhivalija, danas u niškom Istorijskom arhivu, postoji *papirić* koji bi razrešio enigmu, kao što se i Spisak *ukazao* u momentu kada je s tugom konstatovano da o preseljenim Slovencima i Slovenkama u Toponici nema bilo kakvog traga.

Detaljnije prisećanje na preseljene Slovence i Slovenke u Toponicu, kao i informacije o njihovim zadnjim *zemaljskim danima*, može biti od pomoći i proučavaocima *kobi* slovenačkog naroda u Drugom svetskom ratu. Oni/one u našem tekstu svakako ne zaslužuju da budu navedeni samo kao *obični brojevi*!

U tom smislu, treba istaći da poneka osoba nije navedena u *Knjizi umrlih* niške župe, a ima je u spomenutom Spisku – Spisku izbeglica-Slovenaca duševno obolelih... Najupečatljiviji je slučaj petogodišnje Marije Pavšić, za koju je pod rubrikom

Loke. Obe je do počivališta na niškom groblju ispratio niški župnik Viktor Zakrajšek (*Knjiga umrlih niške župe*). Inače, Niš je, pored Beograda i nekih drugih mesta, bio središte delovanja časnih sestara različitih kongregacija, čije su članice radile i kao medicinske radnice, zaduživši time srpsko zdravstvo.

„Mesto ranijeg stanovanja“ upisano „Črna-Slovenija“. Uz ime i prezime je pak dopisano kako je „naknadnim lekarskim pregledom utvrđeno da je zdrava“!⁴⁰ Verovatno će ostati večna zagonetka šta se s njom zbilo. U *Knjizi umrlih* su pak navedeni Lizika i Helena s istim prezimenom kao i Marija, te s istovetnim mestom rođenja – „Črna-Slovenija“. Ako se uzme u obzir da je to mesto i danas s malim brojem žitelja i žiteljki, znatna je šansa da su one bile u rodu. Pri tom, posebno pitanje je koliko je Mešička oblast, uglavnom rudarska, bilo poput ostrva u kojem su lako rađani i oni koji su začecem *od iste krvi* bili osuđeni na doživotnu patnju...

U Spisku postoji i Ljudmila Jernej⁴¹, za koju je uz „godine starosti“, zapisano – „ne zna“ (a kao mesto „ranijeg stanovanja“ – „Vruna-Koruška“?). U jednom od bolničkih protokola postoje njeno ime i prezime, s izbledelom, jedva čitljivom za beleškom u rubrici „Dan istupa“, u okviru koje je i podrubrika „neizlečen“. U toj rubrici je upisan 9. avgust 1945?⁴² Inače, nje nema u *Knjizi umrlih* niške župe ni pod 1945. godinom, niti pod bilo kojim dotašanim mesecima.

Jednako se odnosi i na Mariju Zlinder, za koju je u Spisku zapisano da ima 22 godine i da je po rođenju iz Škofja Loke, bez drugih podataka.⁴³ Šta se s njom dogodilo je takođe nepoznato, sem da se i njeno ime našlo u bolničkom protokolu, s izbledelim

40 IAN, Fond »Bolnica u Gornjoj Toponici«: *Spisak izbeglica-Slovenaca duševno obolelih (degenerisanih) koji se nalazi na teritoriji sreza moravičkog, koji se im u transportovati radi stalnog nastanjenja u Toponici kod Niša, a prema naređenju Ministarstva socijalne politike i narodnoga zdravlja / S. br. 11923 od 19. jula 1941.* [nadalje: *Spisak...*], red. br. 13.

41 Ibid., red. br. 4.

42 IAN, Fond »Bolnica u Gornjoj Toponici«. *Protokol preminulih bolnice u Toponici*, str. 150, sa spomenutim datumom na str. 15.

43 IAN, Fond »Bolnica u Gornjoj Toponici«. *Spisak...*, red. br. 25.

datumom – 9. avgustom 1945, u okviru spomenute rubrike i podrubrike!⁴⁴ Treba apostorfirati da je Niš bio oslobođen još oktobra 1944. godine, tako da je sve još enigmatičnije, a posebno što je uz Ljudmilu i Mariju spomenut isti dan – 9. avgust '45. godine. Da li je u pitanju administrativna greška ili nešto savim drugo, ostaće za sada velika tajna. S obzirom na to da i nje, poput Ljudmile, nema u *Knjizi umrlih*, pruža nadu da je život nastavila van bolnice.

U Spisku je i Ivan Šterko, za kojeg je upisano da je rođen u mestu „Gustanj, Slovenija“, bez drugih podataka.⁴⁵

Isto se odnosi i na Franca Lesnika. U Spisku je samo navedeno da ima 35 godina, a kao mesto stanovanja do dolaska u Srbiju – Dravograd.⁴⁶

Iz Dravograda je stigao i dvadesetogodišnji Justin Oder.⁴⁷ Da ga nema na Spisku, ostao bi pod neprozirnom *prašinom zaborava*.

O Leopoldu Planšku takođe nema podataka, što znači da je dolaskom u Srbiju samo znao da postoji, jer je pod rubrikama „godine starosti“, „mesto stanovanja“, „zanimanje“ rekao: „ne znam“!⁴⁸

S druge strane, u *Knjizi umrlih* postoji pet osoba, koje su zavedene kao prognanici i prognanice iz Slovenije, a ne nalaze se na Spisku, što nameće slutnju da su iz Slovenije došli bez pratnje. Oni će u našem posvećenju biti ravnopravno uvršteni u određen redosled *igre smrti*, jer ih mnogo toga životnog i smrtnog povezuje s onima na Spisku.

Premda su mogući različiti načini njihovog navođenja u našem tekstu, pre svega prema polu, starosti i mestu rođenja,

44 IAN, *Protokol preminulih bolnice u Toponici*, str. 152, sa spomenutim datumom na str. 153.

45 IAN, Fond »Bolnica u Gornjoj Toponici«. *Spisak...*, red. br. 14.

46 Ibid., red. br. 26.

47 Ibid., red. br. 19.

48 Ibid., red. br. 16.

učinilo se primerenim da sled bude učinjen prema hronologiji njihovih smrti, koja je – vredi isticati – u Toponici za sve bila jednaka, nezavisno od nacionalnog porekla.

U tome smislu, može biti zanimljivo kako je – prema *Knjizi umrlih* niške katoličke župe – prvi korisnik bolnice u Toponici, koji je preminuo po tzv. Aprilskom ratu i krah u Kraljevine Jugoslavije, bio Arpad Žoltan. Umro je 1. jula 1941. godine. Rođen je u Bezdinu (1913). Po zanimanju je bio berberin. Kao uzrok smrti je – prema istom izvoru – bilo zapaljenje pluća, s tim da je bolovao od demencije. Vredno je spomena i to da je sahranjen na groblju u Toponici dan po smrti, te da je tom činu prisustvovao predstavnik Uprave bolnice, s tim da je četiri dana kasnije njegov grob blagoslovio Viktor Zakrajšek, niški župnik.⁴⁹

Zapravo, kad je reč o katolicima i katolikinjama u topničkoj bolnici, njih ujedinjuje i to što su ih na *večni počinak* najčešće ispraćali Viktor Zakrajšek i Franc Blaj, a kada nisu mogli da stignu, bio je predstavnik Uprave bolnice. No, neko od njih dvojice je u prvoj mogućoj prilici blagoslovio njihov grob. Taj podatak svedoči o izuzetnosti obojice, jer trebalo je iz župske kuće u centru Niša otići – verovatno biciklom – u tada daleku Toponicu (i potom se vratiti), uprkos ratnom ludilu, neizvesnosti i opštoj nesigurnosti. (Ako se uzme u obzir da su često bili i na pokopima u Toponici, to dokazuje njihovu predanost svima, ne vodeći računa da li je nečija smrt bila deo nekakve male ili velike istorijske teme...⁵⁰ Otud će se

49 Arhiv župe Uzvišenja Sv. Križa, Niš (ANŽ), *Knjiga umrlih niške župe* [nadalje: *Knjiga umrlih*], br. 25/1941.

50 Nije poznato da li su Zakrajšek i Blaj mogli da budu uz tela Slovenaca koje su nacisti streljali u *koncentracionom logoru Bubanj kod Niša, gde ih je ubijeno nemali broj. O ubijenima u tom logoru v. Ivana Gruden, Stradanje Slovenaca u Nišu tokom Drugog svetskog rata (1941–1945)* (Niš: SKS »France Prešern«; Medivest; Narodni muzej, 2014), 52–54.

neko možda konačno dosetiti da i njima ukaže kakvu-takvu počast za sveukupno delovanje tokom rata.

*O poslednjim zemaljskim danima izgnanih Slovenaca
i Slovenki u Gornjoj Toponici:
od bolničkog kreveta do „večne postelje“*

Prva osoba iz slovenačkog transporta koja je preminula u toponičkoj bolnici bila je Lena (ili Lana) Prat. Bio je 7. septembar 1941, što znači samo mesec dana pošto je udomljena. U Spisku je navedeno da je rođena u mestu Vič (kod Ljubljane), te da je imala „oko 37 godina“. Prema *Knjizi umrlih* niške župe, „nije providena sv. sakramentima“ – sv. ispovedi i pomazanjem, poput većine njenih sapatnika i sapatnica koji su zajedno pristigli iz *dežele*. Kao uzrok smrti je naveden „Olygoprhemio enterocolitis; Catharatis/Enterocolitis“. U citiranoj župskoj knjizi, pod rubrikom „Otac (ime i prezime), majka (ime i prezime)“, jedino ima: „?“ Tako je bilo za skoro sve koji su se notirani u Spisku. Sahranjena je 9. septembra na toponičkom groblju, kada ju je na večni počinak ispratio Viktor Zakrajšek.⁵¹

Zakrajšek je na istom mestu bio i 9. oktobra 1941, kada je sahranjena Lizika Pavšić (Pavšič?), „slaboumna djevojka protjerana iz Slovenije“, koja je preminula prethodnog dana. Prema Spisku, imala je 14 godina, a rođena u mestu Črna/Črna na Koroškem. (Inače, Črna je upisana kao mesto rođenja za još tri osobe pristigle u Toponicu iz Slovenije.) Na osnovu *Knjige umrlih*, imala je dijagnozu „Idiotismus“. Šta je bio neposredni uzrok smrti nije notirano. Ona takođe „nije providena sv. sakramentima“.⁵² Skoro punih sedam meseci kasnije u topo-

51 ANŽ, *Knjiga umrlih*, red. br. 41/1941; IAN, *Spisak...*, red. br. 18.

52 ANŽ, *Knjiga umrlih*, red. br. 50/1941; IAN, *Spisak...*, red. br. 12.

ničkoj bolnici je preminula Helena Pavšić (Pavšič?), o kojoj će biti reči. U ovom trenu je važna pomisao da je možda bila u srodstvu s Lizikom, jer je Črna takođe navedena kao mesto njenog rođenja.

Janez Urh je preminuo 26. oktobra. Rođen je 1900. godine u mestu Prevalje, u donjem delu Mežiške doline, koje se spominje kao mesto rođenja više osoba navedenih u Spisku.⁵³ Da li je ipak reč o kakvom zbirnom mestu, odakle su stigli u Srbiju, kako to kaže Tone Ferenc – spominjući „13 maloumnih osoba iz Mežičke doline“ – ili je uistinu reč o mestu rođenja, za sad je bez odgovora.⁵⁴ Kao uzrok Urhove smrti je upisano „tuberculosis pulmonum“. Sahranjen je 27. septembra na groblju u Toponici. Takođe prema *Knjizi umrlih*, kao „crkveni službenik kod pokopa“ je bio Viktor Zakrajšek.

Od kraja novembra u toponičkoj bolnici počinje ubrzan niz preminuća i među preseljenim *slovenačkim dušama*. Tako 25. novembra umire „gluhonijemi čovjek, prognanik iz Slovenije“, kako je navedeno u *Knjizi umrlih*, za koga je – prema istom izvoru – znano samo da je rođen kod Prevalja (dok je u Spisku naveden kao „gluvonemi čovek za koga nema niti se mogu dobiti kakvi podaci“).⁵⁵ U župskoj knjizi je kao uzrok smrti naveden „Enterocolitis“. Do grobne rake ga je sutradan ispratio Franc Blaj. Inače, Blaj će u potonjim mesecima biti zadužen da ispred niške župe, a time i u ime Katoličke crkve, ispraća na

53 ANŽ, *Knjiga umrlih*, red. br. 52/1941; IAN, *Spisak...*, red. br. 19.

54 Tone Ferenc u jednom od svojih radova navodi kako su nacisti u drugoj polovini aprila 1941. godine u Gorenjskoj i Mežiškoj dolini izvršili popis, kao i „rasnu procenu“ celokupnog življa Mežiške kotline; Tone Ferenc, *Okupacijski sistemi med drugo svetovno vojno, 1. Razkosanje in aneksionizem*, ur. Mitja Ferenc (Ljubljana: Odelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2006), 161. Da li se neko našao u transportu za Srbiju do sada je nepoznato.

55 ANŽ, *Knjiga umrlih*, red. br. 57/1941; IAN, *Spisak...*, red. br. 29.

večni počinak pacijente i pacijentkinje iz toponičkog *katoličkog gnezda* (kojih je, treba ponavljati, bilo i izvan transporta, zavedenog u Spisku). Spomenuti „gluvonemi čovek“ nije bio jedini nemoćan da komunicira. O drugome će biti reči.

Tri dana kasnije – 28. novembra – umire Petar Kranjec, rođen u Dravogradu. Kao uzrok smrti je zapisano: „Olygopharmaica (Idiotica). Entero colitis“. Poput većine svojih saputnika i saputnica iz Slovenije, „nije providen sakramentima“. Sahranjen je na toponičkom groblju dan pošto je zauvek sklopio oči. Prema Spisku, doveden je u Srbiju kada je imao 38 godina. Pokopu je prisustvovao Franc Blaj.⁵⁶

Istoga dana – 28. novembra, preminula je i osamnaestogodišnja „Urša N“ (što znači da je prezime bilo nepoznato). U *Knjizi umrljih* je kao mesto njenog rođenja upisan Dravograd, kao što je navedeno i u Spisku. Sahranjena je na toponičkom groblju 29. novembra.⁵⁷ Tom činu je posvedočio Franc Blaj, što znači da je najverovatnije obavio *poslednji obred*, kada i nad Petrom Kranjcem.

Dva dana kasnije umire Aleksandar Peternel, rođen u okolini Prevalja. U *Knjizi umrljih*, u rubrici „Uzrok smrti, ako je poznat“, navedeno je: „Olygopharmaica (Idiotismus). Entero colitis.“⁵⁸ U Spisku je upisano da je imao 39 godina. Tako je zapisano i u župskoj knjizi, u kojoj piše da je rođen „oko Prevalja“. Sahranjen je 1. decembra među svojim iz preseljeničkog transporta, koji se zauvek zaustavio u Toponici. Na *počinak* ga je ispratio Franc Blaj.

Čevrtog dana decembra su preminuli izvesni Franc (ili Fric) i Feliks. Pod prezimenima je upisano samo „N“ (nepoznato). Navedeno je da su „prognanici iz Slovenije“ te da su, prema

56 ANŽ, *Knjiga umrljih*, red. br. 58 /1941; IAN, *Spisak...*, red. br. 3.

57 ANŽ, *Knjiga umrljih*, red. br. 59/1941; IAN, *Spisak...*, red. br. 20.

58 ANŽ, *Knjiga umrljih*, red. br. 60/1941; IAN, *Spisak...*, red. br. 15.

Knjizi umrlih, rođeni kod Prevalja. Za Franca je kao uzrok smrti upisano „Enterocolitis“, a za Feliksa – „Tbc. Pulmoniam“. Sahranjeni su dva dana po smrti – 6. decembra, a njihovom ispraćaju do groba je prisustvovao Franc Blaj. Može biti zanimljivo što su jedan kraj drugog upisani i u Spisku, kada nije bilo moguće predvideti šta će se s njima dogoditi samo četiri i po meseca kasnije.⁵⁹ Nekome će možda biti važno to što je za obojicu u Spisku, pod rubrikama „Zanimanje“, „Godine starosti“ i „Mesto ranijeg stanovanja“ upisano: „ne zna“.

Unekoliko je poseban slučaj od 10. januara 1942. godine, kada je u toponičkoj bolnici umrla Mica (ili Mila) Vajdl, „prognanica iz Slovenije, bez zanimanja“. U trenutku smrti je imala „oko 70 godina“. Kao mesto rođenja je navedeno „Koruška, Slovenija“, a kao uzrok smrti: „Olygopharmaica, Enterocolitis“.⁶⁰ U Spisku je pod rubrikom „Godine starosti“ zapisano: „ne zna“. Da li je reč o rođaci Mile Vajdl, preminule sa „oko 20 godina“ u toponičkoj bolnici nepune dve sedmice kasnije, ostaće za sada neodgonetnuto. Kako god da je bilo, u *Knjizi umrlih*, u rubrici „Proviđen sakramentima: ispovijed, bol. pomazanje, pričest“, samo je crta, kao negativan odgovor.

Blaj je na toponičkom groblju bio i 16. januara, kada je sahranjena Helena Štefan, za koju nema podataka o datumu i mestu rođenja, niti procene njene starosti. Prema *Knjizi umrlih* je samo znano da je preminula 12. januara 1942. godine, kao „prognanica iz Slovenije“. Kao uzrok smrti je navedeno: „Olygopharmaica moronomus“.⁶¹ Ona takođe nije „proviđena sakramentima“, što znači – razumljivo je – i bez tzv. poslednje ispovedi. Sahranjena je dva dana po smrti, a pokopu je prisustvovao Franc Blaj. Treba istaći kako je Helena Štefan prva

59 ANŽ, *Knjiga umrlih*, red. br. 61, 61 /1941; IAN, *Spisak...*, red. br. 26, 27.

60 ANŽ, *Knjiga umrlih*, red. br. 1/1942; IAN, *Spisak...*, red. br. 22.

61 ANŽ, *Knjiga umrlih*, red. br. 2/1942.

među preminulima kojih nema na *Spisku izbeglica-Slovenaca duševno obolelih...*, a notiranih u *Knjizi umrlih* kao „prognanici iz Slovenije“! Prema njenoj dijagnozi, reč je o dugopostojećem stanju, te ostaje pitanje da li je došla u pratnji svoje porodice, na primer, da bi tek potom bila odvedena u Toponicu, kada je – možda – shvaćeno da je o njenoj bolesti bilo nemoguće brinuti u izvanbolničkim uslovima. Ili je ipak nekim od transporta u Srbiju stigla još jedna slovenačka grupa, sastavljena od osoba s urođenim *ranjenim dušama*?!

Mihajlo Janžek je u toponičkoj bolnici umro 15. januara '42. godine, kao „prognanik iz Slovenije“.⁶² Njega isto tako nema u Spisku, već samo u *Knjizi umrlih*, prema kojoj je rođen u Rogaškoj Slatini, a u trenutku rastanka od *zemaljskog života* imao je „oko 55 godina“. Bio je među retkima za koje je upisano da je imao radno iskustvo, tj. zaposlenje! Zavedeno je da je bio rudar, a kao uzok smrti: „Pseudo paralysis alcoholic“. No, verovatno mu je od rođenja *dosuđena* dijagnoza „Moronomus“, upisana u župskoj knjizi (prema kojoj nije bio proviđen sakramentima). Dan po smrti je pokopan, takođe u Toponici. Tom činu je prisustvovao Franc Blaj.

Spomenuta Mila Vajld je u toponičkoj bolnici preminula 23. januara 1942. godine. U *Knjizi umrlih* je navedeno da ju je smrt sustigla kada imala „oko 20 godina“, što jeste zanimljivo, jer je u Spisku pod njenim godištem napisano: „ne zna“. Po svemu sudeći, Viktor Zakrajšek i Franc Blaj su – dolazeći u toponičku bolnicu – bili upoznati o kome je reč. U Srbiju je stigla s dijagnozom „Idiotismus“, s tim da je, na osnovu župske knjige, uzrok smrti: „Tbc. Pulmoniam Entero colitis“. U istoj knjizi, pod rubrikom „Proviđen sakramentima“, zapisano je: „uslovno sv. pomast“.⁶³ Sahranjena je 25. januara na toponičkom groblju,

62 ANŽ, *Knjiga umrlih*, red. br. 3/1942.

63 ANŽ, *Knjiga umrlih*, red. br. 7/1942; IAN, *Spisak...*, red. br. 23.

pred predstavnikom Uprave bolnice, dok je Franc Blaj njen grob blagoslovio nešto kasnije, možda tek krajem februara, kada je – videćemo ubrzo – svakako bio u Toponici.

Georg Oberst je preminuo 25. februara. Prema spominjanim arhivalijama, rođen je 1896. godine u Dravogradu. U *Knjizi umrlih* niške župe je pod rubrikom „Uzrok smrti ako je poznat“, navedeno: „*Oligophrenia* (Idiotismus)“, a pod rubrikom „Proviđen sakramentima: ispovijed, bol. pomazanje, pričest“, upisano je: „uslovno sv. pomast“.⁶⁴ Sahranjen je na toponičkom groblju dan po smrti, a na večni počinak ga je ispratio Franc Blaj.

Trećeg dana marta 1942. godine je umrla izvesna Roza N. (tj. s nepoznatim prezimenom), „prognanica iz Slovenije, bez zanimanja“, za koju je samo navedeno da je rođena „oko Dravograda“ i da se Bogu predstavila sa „oko 40 godina“. U *Knjizi umrlih*, u rubrici „Uzrok smrti ako je poznat“, upisano je: „Idiotismus. Enterocolitis“. Sahranjena je dan po smrti, uz prisustvo predstavnika Uprave bolnice, a grob je naknadno blagoslovio Franc Blaj.⁶⁵ U kakvom stanju je iz Slovenije došla u Srbiju, svedoči zapis u Spisku, po kojem o sebi nije mogla ništa da kaže, već je notirano: „ne zna“ (što je, prema istom spisku, zajedničko za još šestoro-sedmoro pristiglih u istom vagonu iz *dežele*).

Njen grob je Blaj verovatno blagoslovio 7. marta, kada je do rake na toponičkom groblju ispratio Silvestera Lužnika, „prognanika iz Slovenije, bez zanimanja“, preminulog u bolnici dan ranije.⁶⁶ Prema arhivalijama, rođen je u mestu Prevalje. *Životna dijagnoza* mu je bila „Idiotismus“, a kao uzrok smrti: „Tbc. Pulmoniam“. Uz njegovo ime je u *Knjizi umrlih* upisano: „uslovno sv. pomast“. Takođe je navedeno da je imao „oko 40 godina“, dok je u Spisku navedeno: „ne zna“.

64 ANŽ, *Knjiga umrlih*, red. br. 8/1942; IAN, *Spisak...*, red. br. 9.

65 ANŽ, *Knjiga umrlih*, red. br. 9/1942; IAN, *Spisak...*, red. br. 28.

66 ANŽ, *Knjiga umrlih*, red. br. 10/1942. IAN, *Spisak...*, red. br. 7.

Katarina Peberšnik (Pabaršnik?) je umrla 22. aprila. Kao mesto rođenja je navedeno: „Mežica, Slovenija“ (mestašce u tzv. Koruškoj regiji, nadomak svih mesta odakle je stigla većina Slovenaca i Slovenki u Toponicu). U kakvom stanju je stigla u Srbiju svedoči Spisak, na osnovu kojeg o sebi nije mogla bilo šta da saopšti, već je zapisano „ne zna“. Pod dijagnozom njenog *životnog kraja* je navedeno: „Tbc. Pulmoniam“, kojem je prethodila „uslovna sv. pomast“, kako je zapisano u *Knjizi umrlih*, s tim da je u Toponicu – sa svojom braćom i sestrama *po muci* – stigla s dijagnozom: „Idiotismus“.⁶⁷ Zanimljivo je što je sahranjena istog dana kada je i preminula! Tako barem svedoči *Knjiga umrlih*, što je možda greška. Do groba ju je, prema istom izvoru, ispratio Franc Blaj, uz mogućnost da je preminula tokom prvih sati 22. aprila i da je Blaj o tome odmah obavešten, kada je pohitao do Toponice.

Blaj je bio u Toponici i 27. aprila 1942, kada je na *večni počinak* ispratio Helenu Pavšić (Pavšič?), „prognanicu iz Slovenije, bez zanimanja“, preminulu 25. aprila. Rođena je u Črni.⁶⁸ Taj podatak ukazuje da je ugledala svet u blizini većine svojih budućih sapatnika i sapatnica u Toponici, rođenim u Prevalji, Mežici i Črni, jer su ta mesta međusobno udaljena samo nekoliko kilometara.⁶⁹ Helena je u trenutku smrti imala „oko 25 godina“. U Toponicu je došla s dijagnozom: „Imbecilitas“, a kao

67 ANŽ, *Knjiga umrlih*, red. br. 19/1942. IAN, *Spisak...*, red. br. 17.

68 ANŽ, *Knjiga umrlih*, red. br. 20/1942. IAN, *Spisak...*, red. br. 11.

69 Kada su u Gracu [*Graz*] pripremali uspostavljanje civilne uprave u okupiranoj slovenačkoj Štajerskoj, odlučeno je da dravogradski okrug bude podeljen na dve teritorijalno-administrativne jedinice. Tako su Dravograd i Mežiška dolina pripali zapadnom, koruškom delu; Tone Ferenc, *Okupacijski sistemi med drugo svetovno vojno*, 123; up. Vinko Skitek, *Delovanje nemškega okupatorja v Mežiški dolini med letoma 1941 in 1945* (rukopis doktorske disertacije, Filozofska fakulteta Univerze v Mariboru, 2016), 111–155.

odgovoran za njenu smrt je naveden „Enterocolitis“. Prema *Knjizi umrlih*, primila je „uslovno sv. pomast“, i to od Franca Blaja, koji ju je i ispratio do groba.

Petog dana maja 1942. je preminuo Ciril Avguštnin (Avgustin?), rođen u Radovljici, u Gorenjskoj regiji, na severozapadu Slovenije. U trenutku smrti je imao „oko 37 godina“. Bio je mesarski radnik. Prema *Knjizi umrlih*, pod rubrikom „Uzrok smrti ako je poznat“, navedeni su „Schizofrenia“ i „Tbc. Pulmoniam Confetio subsconotione“. Sahranjen je na toponičkom groblju 6. maja. Tom činu je ispred Katoličke crkve prisutvovao Viktor Zakrajšek.⁷⁰

Jedan od retkih među slovenačkim preseljenicima i preseljenicima u toponičkoj bolnici koji je pred smrt – 12. jula 1942. – proviđen svim sakramentima, što je podrazumevalo ispoved, bolesničko pomazanje i primanje pričesti, bio je Jože Brezovnik. Tako barem svedoči *Knjiga umrlih*. Prema istom izvoru, u trenutku smrti je bio star „oko 32 godine“. Rođen je u Dravogradu. Pod rubrikom „Uzrok smrti ako je poznat“ pak upisani su: „*Oligophrenia*“ i „*epilepsia*“. Sahranjen je 14. jula na groblju u Toponici, i to pred predstavnikom Uprave bolnice, da bi 17. jula njegov grob blagoslovio Franc Blaj.⁷¹ Na osnovu Spiska, pod rubrikom „Godine starosti“ piše: „31“ a pod mestom ranijeg stanovanja: „Dravograd“. Da li je sa sobom nosio neku belešku o sebi ili je znao za deliće svog životopisa, nikad neće biti odgonetnuto.

Ostaće večna enigma kako je *zemaljske dane*, do svoje smrti 7. oktobra 1942, proveo Ivan Štrus, „prognanik iz Slovenije“, rođen u Dravogradu. U Srbiju je, prema Spisku, došao sa 38 godina, dok je u *Knjizi umrlih* navedeno: „40 god. ?“. Prema župskoj knjizi, na njegovu smrt su uticali „Encephalitis chro-

70 ANŽ, *Knjiga umrlih*, red. br. 21/1942. IAN, *Spisak...*, red. br. 5.

71 ANŽ, *Knjiga umrlih*, red. br. 29/1942. IAN, *Spisak...*, red. br. 24.

nica“ i „Tbc. pulmorum“. Ono što dotiče je i to što je pod rubrikom „Providen sakramentima“ zapisano: „jeste“! Sahranjen je dan po smrti na toponičkom groblju, a tom činu je prisustvovao Viktor Zakrajšek.⁷² Da li je Ivan Štraus od njega ili Franca Blaja primio bolesničko pomazanje i poslednju pričest, ostaće manje važno.

Mesec i po kasnije – 20. novembra, umire Simon Mlinar, „prognanik iz Slovenije, bez zanimanja“, rođen 20. oktobra 1913, što znači da je imao trideset godina u trenutku rastanka od *surovosti života*. Na osnovu *Knjige umrlih*, roditelji su mu bili Anton i Antonija Mlinar. Umro je od tuberkuloze, s tim da je navedeno „S. unicariorem sub conotiasc (amnes)“. Sahranjen je na toponičkom groblju 23. novembra. Spuštanju njegovog tela u grobnu raku je prisustvovao Franc Blaj, takođe uz crkveni obred.⁷³ Simon će biti prvi od preminulih Mlinara u Toponici, jer će mu se – pokazaće se ubrzo – pridružiti još dvoje koje su potekli od istih roditelja! Pri tom, njih nema na Spisku izbeglica-Slovenaca duševno obolelih, što – po sebi – upućuje na različite hipoteze, među kojima je i ta da su pristigli sa sunarodnicima i sunarodnicama iz Slovenije, možda čak i s rođacima ili starateljima, ali ne i u transportu kojim je stigla većina potonjih korisnika i korisnica toponičke bolnice. Ili su Mlinari ipak došli grupno, tj. sa još dvoje evidentiranih u *Knjizi umrlih* niške župe.

Franc Humar je preminuo 12. januara 1943; rođen je 1899. godine u mestu Črna/Črna pri Koroškem. Može biti interesantno što je u Spisku upisan pod brojem 1. Da li je tako bilo zato što se prvi našao u redu koji je trebalo notirati u Priličkom Kiseljaku ili je pak postojao neki propratni akt, prispeo iz Slovenije, Humaru neće koristiti. Prema *Knjizi umrlih*, umro je

72 ANŽ, *Knjiga umrlih*, red. br. 38/1942. IAN, *Spisak...*, red. br. 21.

73 ANŽ, *Knjiga umrlih*, red. br. 46/1942.

s dijagnozom koju je teško dešifrovati, jer je nečitko zapisana. No, zato je lako shvatljiv zapis po kojem je „uslovno odriješen“, kada je primio i sv. pomast! Sahranjen je 13. januara u Toponici. Do groba ga je ispratio Franc Blaj.⁷⁴

Knjiga umrlih svedoči kako je 3. februara 1943. umro Rudolf Mlinar, „bez zanimanja, izbeglica iz Slovenije“. Za njega je znan i datum rođenja – 13. april 1917. godine, kao i mesto rođenja – Žerjav kod Črne, što je podatak koji pomaže i u lociranju rodnog mesta Simona Mlinara, njegovog rođenog brata. Kao roditelji su navedeni Anton i Antonija Mlinar (kao i kod Simona, te Marije Mlinar, preminule tri sedmice kasnije). Pod rubrikom „Proviđen sakramentima (ispovijed, bolesničko pomazanje, pričest)“ je notirano: „uslovno odrešenje i sv. pomast“. Sahranjen je dva dana po smrti na groblju u Toponici, a pogrebu je prisustvovao Franc Blaj. Kao uzrok smrti je upisano: „Oligophernia moronomus“.⁷⁵

Tri sedmice kasnije – 25. februara 1943, preminula je i Marija Mlinar, rođena sestra Simonova i Rudolfova. Zapisano je da je i ona ugledala svet u seocetu Žerjav. Kao roditelji su, razumljivo je, navedeni Anton i Antonija Mlinar. U *Knjizi umrlih*, u rubrici „uzrok smrti, ako je poznat“, za Mariju je upisano: „Idiotismus. Entero colitis“. Prema istom izvoru, pred rastanak od života je „uslovno odriješena“; primila je i sv. pomast. Sahranjena je dan po smrti kraj svoje braće. Tom činu je prisustvovao Viktor Zakrajšek, niški župnik.⁷⁶ Šta se zbilo s njenim roditeljima, a time i roditelja njene braće, ostaje tajna (makar do momenta kada se stvore uslovi za uvid u arhivalije u Sloveniji).

Mesec dana kasnije, 24. aprila, umire i Valentin Slatnik (Saltnik?), rođen u Dravogradu. Bogu se predstavio sa „oko 20.

74 ANŽ, *Knjiga umrlih*, red. br. 2/1943. IAN, *Spisak...*, red. br. 1.

75 ANŽ, *Knjiga umrlih*, red. br. 6/1943.

76 ANŽ, *Knjiga umrlih*, red. br. 9/1943.

godina“, kako je navedeno u *Knjizi umrlih*. Iako je bolovao od dijagnoze „*oligophrenia*“, *za smrt se potrudila* „Inf. pulmonum“. *Pokopan je sutradan na toponičkom groblju*. Tom činu je prisustvovao predstavnik Uprave bolnice, a tri dana kasnije je grob blagoslovio Franc Blaj.⁷⁷ Nije providen sv. sakramentima, što dovoljno govori o njegovom zdravstvenom stanju, u kojem je verovatno i došao u Srbiju, u vagonu sa svojom *braćom i sestrama po muci*.

Verovatno poslednja preminula osoba iz železničkog transporta koja je iz Slovenije stigla u Toponicu bio je Valentin Morgan (Mozgan?). Umro je 9. juna 1943. godine, što znači da je u Toponici proveo pune dve godine! Zapisano je da je u trenu prestavljanja Bogu imao „oko 47 godina“. U *Knjizi umrlih*, u rubrici „Uzrok smrti ako je poznat“, zapisano je: „*Imbecilitas. Oligophrenia cachoria?*“. Sahranjen je sutradan na toponičkom groblju, a do grobne rake ga je ispratio Viktor Zakrajšek. U rubrici „Providen sakramentima: ispovijed, bol. pomazanje, pričest“, kratko je zapisano – „nije“.⁷⁸

Od njegove smrti, do oslobođenja od okupatora, u Toponici je umrlo više *katoličkih duša*, ali među njima, na osnovu *Knjige umrlih* niške župe, više nije bilo onih iz transporta koji su iz *dežele* stigli u Srbiji.

Zapravo, preostaje da bude utvrđeno šta se dogodilo s osobom koja je u *Spisku izbeglica-Slovenaca duševno obolelih* navedena kao „Drugi gluvonemi čovek“, za koga – prema prijemu u Prilički Kiseljak – „nema podataka“. Da li je stigao do Toponice ostaće tajna vredna da bude otkrivena, makar i kao tzv. mala tema među proučavaocima istorije. Sve je moguće i tako navesti da u *Protokolu umrlih* toponičke bolnice nema

77 ANŽ, *Knjiga umrlih*, red. br. 14/1943. IAN, *Spisak...*, red. br. 2.

78 ANŽ, *Knjiga umrlih*, red. br. 17/1943. IAN, *Spisak...*, red. br. 8

zabeleška: „9. VIII 1945“, i to kod precrtanog „XI 1941“! No, *Knjiga umrlih* niške župe to ne potvrđuje.

Umesto zaključka ili o „Srbima barbarima“

Sve spomenute *slovenačke duše* su stigle u Srbiju samo nekoliko sedmica od kada je zagrebački nadbiskup Alojzije Stepinac, danas kandidat za kanonizaciju, u svome *Dnevniku* – pod 28. martom 1941, tj. dan po Vojnom puču u Beogradu – zapisao: „Šizma [pravoslavlje] je najveće prokletstvo Evrope, skoro veće nego protestantizam“, u kome „nema morala, nema načela, nema istine, nema pravde, nema poštenja“. ⁷⁹ Da takve impresije o srpskom narodu nisu bile neubičajene među zaljubljenicima u NDH, potvrdio je i tadašnji *Hrvatski radio*, koji je septembra iste godine – što znači dok se još nisu osušili potpisi na tek usvojenim rasnim zakonima u NDH, kao početku sveopšteg pogroma pripadnika srpskog, jevrejskog i romskog naroda – obznanio kako su Srbi „primitivan narod bogat mnogim divljačkim i barbarskim osebinama“ i da „srbstvo po tim osebinama u Europi i kulturnom svijetu izkaže kao podpuno negativan elemenat, koji ne pripada europskom svijetu kulture i uljudbe“. ⁸⁰

No, istinoljupci bi verovatno rekli kako su posle dugog niza decenija ispunjeni uslovi da u okviru tumačenja istorije slovenačkog naroda bude barem notirano šta je Srbija pokušala da učini za *slovenačke duše* u Toponici, sa zaključkom da to nije presedan. Jer „šizmatici“, sa svim pratećim epitetima, dokazali su svoje „barbarstvo“ i u Bačkoj, kada je zahvaljujući Srpskoj

79 *Dnevnički zapisi Alojzija Stepinca: 1934.–1945.: iz arhiva UDBA-e*, prir. Ž. Karaula (Zagreb: Despot Infinitus, 2020), 393.

80 »Četničko komunistička razbojstva u Hrvatskoj,« *Hrvatski radio*, 07. 09. 1941.

pravoslavnoj crkvi i srpskim porodicama spaseno preko dve stotine Slovenčadi iz koncentracionog logora Šarvar [Sárvár], na zapadu Mađarske. Kada se tome dodaju i druge veze slovenačkog i srpskog naroda ostvarene u Drugom svetskom ratu, ovoga puta na ideološkom planu, još je jasnije zbog čega je ta bliskost do danas kod pobornika priželjkivane prošlosti ostala omražena tema, zbog čega je zanemarivana. Ili su kao protivteža plasirane – dokazivo je – perfidno skrojene neistine.

Kako god da jeste, na slovenačkim institucijama je da presude da li je vredno samo u administrativne baze podataka upisati Slovence i Slovenke, navedene u našem tekstu, koji su svoje poslednje sedmice i mesece *zemaljskog života*, poneki i godine, proveli u Toponici, u Srbiji, gde su – kada ih je „Bog pozvao k sebi“ – sahranjeni, uz prisustvo sveštenika sunarodnika.

*Viri in literatura**Arhivska građa*

Arhiv Jugoslavije (SRB_AJ)

Arhiv župe Uzvišenja Sv. Križa, Niš (SRB_ANŽ)
Kronika katoličke župe u Nišu, od januara 1941. godine.
Knjiga umrlih niške župe.

Istorijski arhiv Niš (SRB_IAN)
Fond „Bolnica u Gornjoj Toponici“.

Časopisni viri

Hrvatski radio (Zagreb), 1941.

*Literatura*⁸¹

Borković, Milan. *Kontrarevolucija u Srbiji*, knj. 1 (*Kvislinška uprava 1941–1944*). Beograd: Sloboda, 1979.

Цветковић, Мирјана, Неуропсихијатријска болница Горња Топоница (1925–1960), *Пешчаник. Специјално издање поводом шест деценија Историјског архива Ниш*, бр. 6 (2008): 192–198.

Дворниковић, Владимир. *Карактерологија Југословена*. Београд: Космос, 1939.

81 Navedeni su i posebno važni tekstovi objavljeni u periodici.

Ferenc, Tone. »Nacistična 'evtanazija' v Sloveniji leta 1941.« *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja* XV–XVI, št. 1–2 (1975–1976): 97–119.

Ferenc, Tone. *Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941–1945*. Maribor: Obzorja, 1968.

Ferenc, Tone. *Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji u godinama od 1941. do 1945*. Ljubljana; Beograd: Partizanska knjiga, 1979.

Ferenc, Tone. *Okupacijski sistemi med drugo svetovno vojno*, 1. *Razkosanje in aneksionizem*, ur. Mitja Ferenc. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2006.

Grafenauer, Božo. *Zgodbe iz izgnanstva v Srbijo in boj na sremski fronti*. Maribor: Etno servis, Zavod za raziskovalne, izobraževalne in promocijske dejavnosti, 2018.

Gruden, Ivana. *Stradanje Slovenaca u Nišu tokom Drugog svetskog rata (1941–1945) = Trpljenje Slovencev v Nišu med Drugo svetovno vojno (1941–1944)*. Niš: SKS „France Prešern“; Medivest; Narodni muzej, 2014.

Груден Милентијевић, Ивана, Озимић, Небојша. *Друштво Црвеног крста и нишки концентрациони логор у периоду Другог светског рата*. Ниш: Народни музеј, 2017.

Himmelreich, Bojan. „Seznam leta 1941 usmrčenih bolnikov umobolnice Novo Celje“. *Celjski zbornik* 27, št. 1 (1991): 255–264.

Јеротић, Владета. *Вера и нација*. Београд: Ars Libri; Земун: Невен, 2005.

Јовановић, Бојан. *Пркос и инат. Етнопсихолошке студије*. Београд: Завод за уџбенике, 2008.

Јовановић, Бојан, прир. *Карактерологија Срба*. Београд: Научна књига, 1992.

Jovanović, Zoran M. *Istorija Beogradske nadbiskupije na ušću Istoka i Zapada*. Beograd: Beogradska nadbiskupija, 2013.

Jovanović, Zoran M. *Niška župa Uzvišenja Sv. Križa od začetaka do danas*. Beograd: Beogradska nadbiskupija, 2013.

Jovanović, Zoran M. *O župi Krista Kralja – jednom od vernih odraza istorije Beograda*. Beograd: Beogradska nadbiskupija, 2022.

Карапанцић, Бора. *Грађански рат у Србији 1941–1945*. Ваљево: Друштво Хиландар, 2010.

Karaula, Željko, prir. *Dnevnički zapisi Alojzija Stepinca: 1934.–1945.: iz arhiva UDBA-e*. Zagreb: Despot Infinitus, 2020.

Kecmanović, Dušan. »(Ne)mogućnost prevencije stigme duševnog poremećaja i destigmatizacije osoba s duševnim poremećajem.« *Psihološka istraživanja* 13, br. 2 (2010): 185–217.

Kessler, Karl. »Physicians and the Nazi Euthanasia Program.« *International Journal of Mental Health* 36, br. 1 (2007): 4–16.

Kostić, Boško N. *Za istoriju naših dana. Odlomci iz zapisa za vreme okupacije*. Lille: Jean Lausier, 1949.

Kregar, Tone. »Okupacijsko nasilje na Celjskem.« U: *Iz zgodovine Celja*, ur. M. Počivavšek, 137–163. Celje: Muzej novejše zgodovine, 2004.

Марић, Јован. *Какви смо ми Срби? Прилози за карактерологију Срба*. Београд: Ј. Марић, 1998.

Милићевић, Наташа. »'Јавност' и болест у окупираној Србији 1941–1944.« *Токови историје*, 2 (2022): 11–37.

Milosavljević, Olivera. *U tradiciji nacionalizma ili stereotipi srpskih intelektualaca XX veka o „nama“ i „drugima“*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2002.

Milošević, Slobodan D. *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941–1945. godine*. Beograd: Narodna knjiga; Insitut za savremenu istoriju, 1981.

Penava, Ivana, Katarina Barać, Anita Begić i Dragan Babić. »Stigmatizacija psihički oboljelih osoba.« *Zdravstveni glasnik* 8, br. 2 (2022): 46–58.

Petrović, Jasmina. *Životi u senci: sociološka studija o osobama sa invaliditetom u Srbiji*. Niš: Univerzitet u Nišu, 2016.

Reljić, Mirko Z. »Izbegličko pitanje u 'Novom Vremenu' 1941. godine.« Rukopis diplomskog rada, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, 2019.

Skitek, Vinko. »Delovanje nemškega okupatorja v Mežiški dolini med letoma 1941 in 1945.« Rukopis doktorske disertacije, Filozofska fakulteta Univerze v Mariboru, 2016.

Skitek, Vinko. »Položaj dekanije Dravograd–Mežiška dolina v krški škofji med letoma 1941 in 1945.« U: *Obzorja Koroške 1: Iz preteklosti Koroške: svet samorastnikov*, 177–214. Ljubljana: Založba ZRC, 2016.

Stanojević, Albina, Irena Popović, Dragan Milošević i Ivana Tešanović. »Istorijat Specijalne bolnice za psihijatrijske bolesti Gornja Toponica.« *Engrami* 37, br. 1 (2015): 89–94.

Steinbücher, Rudi. *Slovenski izgnanci v Kraljevu*. Ljubljana: Založba Borec 1988.

Стојановић, Александар. »Биолошки сектор Српског цивилног/културног плана: визија здравства у перцепцији српских колаборациониста 1941–1944. године.« U: *Историја медицине, фармације, ветерине и народна здравствена култура*, Књ. 5, *Зборник радова са VI научно-стручног скупа одржаног 2–3. октобра 2014. у Зајечару*, 121–133. Зајечар: Историјски архив „Тимочка крајина“, 2014.

Stojanović, Aleksandar. »Eugenics and Racial Hygiene in Theory and Political Thought of the Serbian/Yugoslav Extreme Right 1918–1944.« *Acta Historica Medicinae, Pharmaciae, Veterinae* 34, br.1 (2015): 18–28.

Svedočanstva: bratstvo i jedinstvo = Pričevanja: bratstvo in enotnost. Čačak: Čačanski glas, 1973.

Vrhovac, Suzana i Katja Ronchi. »Stigmatizacija bolnikov z duševno motnjo = Stigmatisation of patients with mental health disorders.« *Rehabilitacija* 19, št. 2 (2020): 47–51.

Букадиновић, Драган, Букадиновић, Ана. *Анатомија једне душевне болнице: болница у Топоници*. Ниш: Талија издаваштво, 2018.

Зец, Дејан. »Свакодневни живот у окупираном Београду (1941–1944).« *Rukopis doktorske disertacije*, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, 2019.

Ziherl, Slavko, Zdenka Čebašek-Travnik i Zvonka Zupanič-Slavac. »The Extermination of Psychiatric Patients in Occupied Slovenia in 1941.« *International Journal of Mental Health*, 36, br. 1 (2007): 99–104.

*About Serbian-Slovenian Historical
Closeness during World War II
or of Serbs as Barbarians:
The Case of Toponica*

Summary

This article depicts the rather overlooked fate of Slovenian men and women with serious mental conditions who were relocated from Slovenia to Serbia by Nazi authorities in the summer of 1941. The move was incited by the Nazi plan to have the part of Slovenian people who were under Third Reich occupational authorities exiled to Serbia, which was also under Nazi military occupation at the time.

The first person who informed the professional community about this instance of moving such Slovenians was a historian, Tone Ferenc. His article, published in 1975/1976, only covered the topic of illness, focusing on the atrocities of the Nazis performing euthanasia on mentally or physically ill Slovenian men and women. In fact, in the article Ferenc merely indicated that mentally ill Slovenians were transported via railways to Serbia together with thousands of other Slovenians. In his second article Ferenc simply mentioned that 13 “feeble-minded” Slovenians were relocated to a place in western Serbia, after which they were taken to a mental institution near Niš (a city in south-eastern Serbia), concluding that at that moment every trace of the existence of these people had been lost!

By conducting research in the archives of the Gornja Toponica mental institution, today part of the historical archives of

the city of Niš, and looking into death records of the Catholic parish of the city of Niš, we have obtained key details about this case that significantly surpass the Slovenian-Serbian context.

As a result we now know that in the beginning of August 1941, at least thirty Slovenian men and women arrived at the hospital in Gornja Toponica and that all of them died when “God decided”, being treated the same as Serbian patients. All of them were buried at the local cemetery after a funeral ceremony was conducted by one of the two Slovenian priests who ran the Niš parish. This is clear proof that even in wartime the hospital was respectful of the religious differences, allowing the Slovenian priests to visit the members of their religious community in the Toponica hospital. According to the Niš parish death records, the last transported Slovenian died in January 1943!

Everything mentioned above confirms one of the specific characteristics Serbian people demonstrated during war times marked by ruthless occupation and cruel civil war. This is further illustrated by the fact that more than 12,000 Slovenian men and women that were relocated against their own will from their homeland to Serbia in 1941 were welcomed, in their own words, as “brothers and sisters” by Serbian people. These testimonies were found in Slovenian sources and were taken from those who lived in Serbia at the time World War II ended. Nevertheless, these Slovenians knew that they were just a mere minority compared to the number of Serbs who had to escape to Serbia running from the terror of their neighbours. (The largest part of refugee Serbs came from the newly established Independent State of Croatia, which had been founded after the Kingdom of Yugoslavia was destroyed. Those Serbs were forced to leave their estates in the Independent State of Croatia, and the aim was to settle the relocated Slovenians at their estates, thus perfidiously provoking hatred between the Slovenian

and Serbian peoples, which is a method still widely used in the creation of nation- and religion-based politics).

All these Serbs arrived in Serbia only a few weeks after the Archbishop of Zagreb, Alojzije Stepinac, currently a canonization candidate, recorded that the Christian Orthodox Church was “the biggest damnation of Europe”, adding that Orthodox people (referring to Serbs and the Serbian Orthodox Church) had neither morality nor honesty. In September of the same year, when genocidal laws were just introduced and adopted in the newly established Independent State of Croatia and the legalized pogrom of Serbs, Jews and Romani people was initiated, the Croatian state radio broadcast the message that Serbs were “primitive people” with “savage and barbarian characteristics” and as such stood apart from the rest of Europe as a “completely negative element”.

Everything stated testifies how seemingly minor historical topics can often be much more layered than major themes, equally convincingly touching upon various international and interconfessional spheres.